

Баъзи тадқиқотчилар онгида шўро даврига хос фикрлаш оқавалари хали ҳам мавжудлигини илгарирок айтган эдик. Ўтмишдаги муҳим воқеалар ҳамда тарихий шахслар фаолиятига оид факт ва ҳужжатларга юзаки ёндошиш на-тижаси бўлмиш нуксонлар бошқа ўринларда ҳам кўринади. Факт ва ҳужжатлар магзини чакмай, юзаки, хато ҳулосалар чиқариш мустамлака истибдоди авж олган даврда фаолият кўрсатишга мажбур бўлган бошқа кўпгина тарихий шахсларга муносабатда ҳам ўз ифодасини топмокда. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида Сатторхон, Сайдрасул домла, Шарифхўжа, Мухиддинхўжа, генерал Жўрабек сингари бир неча оқил зиёлилар Зокиржон Фуркат билан биргаликда янгича маърифатпарварлик йўналишига асос солганлар ва Туркистон халқини шу йўл билан мустақилликка эриштириш учун бутун умрларини бағишлаганлар. Аммо бу зиёлиларнинг аксар қисми юқори табақага мансуб бўлганлиги сабабли шўролар мафқураси ҳукмронлиги даврида тирноқ орасидан қир қидириб, улар кўп марталаб ёмонотлик қилинган, уларга «чоризмнинг содиқ малайлари», «хоинлар» деган бутунлай асоссиз тавқи лаънат илинган эди. Масалан, Шарифхўжа қози 1892 йилги вабо кўзғолонининг ташкилотчиларидан бири сифатида 80 ёшда эканига қарамай, суд уни 3 йил муддатга Астрахан губерниясига сургунга жўнатиш ҳақида ҳукм чиқарганлиги маълум. Шундан сўнг маҳкум қози ўзига белгиланган жазони енгиллатишни сўраб, ўша вақтдаги Туркистон генерал-губернатори Вревскийга ариза ёзади ва ўзини гўё 24 июн воқеаларига алоқаси бўлмагандек қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Аризада, жумладан: «24 июн қуни нима воқеа рўй беришини илгаридан билган бўлсам, дарҳол бу ҳусусда хабар қилган бўлардим», деган сўзлар ҳам битилган. Бу ўринда Шарифхўжа ёлгон ёзишга мажбур бўлган. Шуниси ҳам борки, халқ озодлик ҳаракатига бошчилик қилганлардан бири сифатида мустамлака маъмурияти суди томонидан сургунга ҳукм қилинган бу доно, тадбиркор, айни вақтда соғлиги путурдан кетган қария рост гапни айтиб, ўзининг ҳақиқат учун қурашчи эканини исботлашга ҳаракат қилгудек бўлса, эҳтап қилиниб, сургун жойига етиб олгунча йўлнинг ўзидаёқ нобуд бўлиб кетиши турган гап эди. Бу эса, айни ҳолатда, нодон, бефаҳм одамнинг иши бўлардики, Шарифхўжа қози ундайлардан эмасди, албатта. Шарифхўжа қози бу кўзғолонда бош-қош бўлганлардан бири эканлиги суд қараёнида бир неча гувоҳларнинг далиллари билан исботланган. Ундан ташқари, ўша вақтдаги Сирдарё вилояти харбий губернатори Гродеков генерал-губернатор Вревскийга берган маълумотномасида бу ҳақда рад этиб бўлмайдиган янги далилларни келтиради. Лекин шунча ишончли ҳужжатлар давлат ҳужжатгоҳларида мавжудлигини билмаган ёки ўзларини билмасликка солган баъзи тадқиқотчилар Шарифхўжа қози аризасида ёзилиши мантиқан мажбурий бўлган юқоридаги сўзларни чиппа-чин ҳақиқат дея даъво қилиб, унга магзава ағдаверади.

Мухиддинхўжа қози билан генерал Жўрабекнинг ўғли Оллоқулибек томонидан ҳам гоё танг вазиятда битилган икки ариза мавжуд. Мухиддинхўжа қозининг Туркистон генерал-губернатори вазифасини бажарувчига аризаси 1899 йил 22 июлда битилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат ҳужжатгоҳида сақланмокда. Бу ариза битилгунга қадар Мухиддинхўжа қози ҳам кўпдан-кўп тазйик ва таъқибларга, турли бўҳтонларга дучор қилинган эди. Чунончи, 1877 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да унинг гўё порахўрлиги учун қозихонаси ва ховли-жойи муҳрлаб қўйилганлиги айтилиб, бутун ўлка аҳолиси ўртасида бадном қилинган, бу ишлар тафтиши тугаб,

козида ҳеч қандай айб йўқдиги исботлангач, газета козихонадан ҳам, ховли-жойдан ҳам муҳр олиб ташланганини ўз ўқувчиларига маълум қилишга мажбур бўлса-да, Муҳиддинхўжа козини оқлайдиган бирор оғиз сўз ёзмаган эди.

Республика Марказий ҳужжатгоҳида ўтган асрнинг 80— 90-йилларида бу покдомон зотнинг Тошкент шаҳар ҳокимлари Киселев, Лодиженский, Путинцев ва бошқалар томонидан кўп марта тазйик остига олингани хусусида ҳужжатлар сақланиб қолган. 1892 йилги вабо кўзғолони туфайли мустамлака маъмурияти томонидан жабрланганлар орасида Муҳиддинхўжа кози ҳам бор эди. Ўша вақтда Тошкентнинг эски шаҳар қисми ҳокими лавозимида бўлган Н. Ликошин орадан йигирма тўрт йил кейин Петроградда чоп этилган «Туркистонда ўтган ярим умр» номли китобида, бир томондан, Муҳиддинхўжанинг 1892 йил вабо кўзғолониға муносабати «жиноятқорона» характерға эға бўлганини таъкидлагани холда, иккинчи томондан, «кози қатъий эътиқоди ва ўзини сайлаган халққа мустаҳкам садокати туфайли жабр қўрган»лиги хусусида ҳам сўзлашға мажбур бўлади.

Кўзғолон қунининг эртасиғаёқ Сирдарё вилояти губернатори буйруғи билан лавозимидан қувилган Муҳиддинхўжа мустамлака маъмурларидан беғиб, ўз бобоқалони Исанхонхўжа қозикалон бини қилган мадрасада тинчгина мударрислик қилиб юрган чоғида Себзор даҳасининг баобрў одамлари уни яна қозилик лавозимиға тиклашға бел боғлайдилар. Улар генерал-губернаторлик амалдорлари ўрнатган кўплаб тўсиқларни бартараф этиб, ниҳоят Муҳиддинхўжа номзодини муқобил рўйхатға қиритишға муваффақ бўладилар. Чор тўралари ўзлари қаттиқ обрўсизлантирган деб ҳисоблаган бу шахснинг сайловдан асло ўта олмаслиғиға қатъий ишонган эдилар. Аммо қози сайловда овоз берганларнинг ақсар кўпчилиги Муҳиддинхўжа номзодини ёқлашади ва у 74 овоздан 62 овоз олиб, қозиликка сайланади. Сайлов натижаларидан дарғазаб бўлган генерал-губернаторлик амалдорлари ҳар қандай шарм-ҳаёни йиғиштириб қўйиб, Себзор даҳасида ўтқазилган қози сайлови натижаларини, бирор қонунға ҳилоф иш йўқлиғиға қарамай, беқор қиладилар ва ўзлари учун ўта ҳавфли бўлган Муҳиддинхўжа номзодини қиритмаган холда янғидан сайлов ўтқазиш хусусида буйруқ чиқарадилар. Шундан сўнг собиқ қозининг бошиға яна кўплаб балолар ёғилади, ҳатто уни қисмоний маҳв этиш ҳавфи пайдо бўлади.

Муҳиддинхўжа қозининг биз фикр қуритаётган аризаси ана шундай бир ўта ҳавфли вазиятда ёзилган. Аризанинг ёзилишиға сабаб бўлган ўта ҳавфли вазият ҳақида аризачи жумладан бундай дейди: «Устимизда турган шаҳар ҳокимимиз бизни шаҳарға қелганидин, бери манға назарлари қап бўлуб, ёмон қўруб турадур... Ўттуз тўрт йилдан бери қилиб тургон қизматимнинг гўё муқофотиға бу шаҳар ҳокимидин ҳар бир қамъиятда беҳурматлик қўруб, ҳақоратға оид бўладургон сўзлар эшитганим вазҳидин қўркинч остида... ушбу аҳволотларимни қанобинғизда ариза қилмоқни лозим қилдим».

Шундан қейин, табиийки, аризачи Туркистон бош ҳокими олдида ўзини оқлаш учун турли далиллар қелтиришға мажбур бўлади. Қунончи, 1865 йил ёзида Тошкент қамал қилиниб турган вақтида отаси Ҳакимхўжа қозикалон ва бошқа шаҳар аъёнлари топшириғиға қўра Черняев қароргоҳиға боргани, икки томонлама сулҳ тузилишиға ҳисса қўшгани, кўп йиллар чор маъмуриятиға қизмат қил-гани, бу қизматлари қандай муқофотлар билан тақдирлангани ҳақида, табиийки, ошириб-тошириб, қўшиб-қатиб ёзади. Зотан, айна ҳолатда Муҳиддинхўжанинг шундан бўлақ иложи йўқ эди, у шундай қилишға мажбур эди.

Муҳиддинхўжа хакида ёзган баъзи тадқиқотчилар унинг ушбу аризасини ҳам чиппа-чин хакикат сифатида қабул қилдирмоқчи бўладилар ва унда битилган баъзи гапларни дастак қилиб, қозини «халқни эзувчи қуч»лар қаторига қўшмоқчи бўладилар. Аслида эса ўша давр расмий матбуотида Муҳиддинхўжа вафоти муносабати билан берилган бир мақолада бундай дейилган эди: «У ўзининг жўжабирдек оиласини моддий таъминланмаган, рўзгорини эса вайрон ҳолда ташлаб кетди. Айтишларича, у ер банкидан қарздор бўлиб, ягона бойлиги бўлмиш ери шу банк томонидан гаровга олинган экан, ёш ўғиллари эса хали мустиқил рўзгор тебратишга қодир эмаслар».

Оллоқулибекнинг аризасига келсак, у Туркистон генерал-губернатори адъютанти бўлиб ишлаган даврга тўғри келади. Генерал-губернаторнинг уйида Оллоқулибекни кўрган ашаддий миссионер Н. Остроумов уни отаси марҳум генерал Жўрабек сингари мустамлақа маъмурияти учун ўта хавфли одам деб ҳисоблайди шекилли, ўз уйига қайтиб келиб қўндалигига қуйидаги қайдни битди: «Бу бегона юрт қишининг (Оллоқулибек демокчи — Ш. Ю.) шахси ишонч ва хотиржамлик тугдирмайди. Генералларимиз уни нега якин тутишларига хайрон бўламан: бошқарув ишида ундан фойда тегиши мумкин эмас, зарар тегиши эса жуда ҳам мумкин, чунки генерал-губернатор уйида қандай ишлар содир бўлаётганидан у ерликларни воқиф қилиши мумкин». Бинобарин, Н. Остроумов ўзи садокат билан хизмат қилган мустамлақа маъмурияти маҳаллий халқнинг қазаб-нафратига сабаб бўладиган ишлар қилаётганини яхши билган ва бу гирромликлар, ҳийла-найранглар генерал-губернатор адъютанти бўлмиш софдил, жасур ходим орқали унинг юртдошларига маълум бўлишидан ўлғудай кўркан. Чамаси у ўз валийнеъматини тез орада бу хавф-хатардан воқиф этган ва хали ҳеч нарсадан хабари йўқ Оллоқулибекнинг бошида қора булутлар пайдо бўлган: генерал-губернатор шошилини равишда ўз адъютантини вазифасидан четлаштириш тадбирларини кўрган. Табиий-ки, мустамлақа маъмурияти раҳнамоси Оллоқулибекни лавозимидан четлатса, ундан кейин адъютантнинг бошига янгидан-янги балолар ёғилиши ҳам эҳтимолдан ўзек эмасди. Ана шундай ўта қалтис бир вазиятда, чамаси, Оллоқули-бекнинг хизматдан бекор қилиниши хакида гап кўзгалиб, унга бўлар-бўлмас важ-қорсонлар кўрсатила бошлаган вазиятда адъютант ўзини ҳимоя қилиш мақсадида ге нерал-губернаторга махсус ариза билан мурожаат этади. Аризада у ўзигина эмас, балки отаси генерал Жўрабек Қаландарқори ўғли ҳам, амакиси полковник Бобобек Ҳакимбек ўғли ҳам гўё қор маъмуриятига ҳалоллик билан хизмат қилиб, бир неча муқофотларга лойиқ қўрилганини қўшиб-қатиб ёзиб, улардан яқинлашиб қилаётган балою офатлар дафъи учун қалқон сифатида қўйдаланмоқчи бўлади.

Ҳужжатгоҳда сақланаётган бу аризага дуч келган баъзи тадқиқотчиларимиз унинг ёзилишига нималар сабаб бўлганмиги ҳусусида бош қотиришни эп кўрмай, қоғоз бир ҳолатда ноилоҳ битилган аризадаги сўзларнинг юзада қалқиб турган, лекин асл моҳиятни очиб бермайдиган айрим «далил»ларни дастак қилиб, Жўрабек ва Бобобекни ҳам, Оллоқулибекни ҳам мустамлақа маъмурияти ногорасига қон-қон деб ўйнаган, ўз балойи нафси йўлида халқ манфаатларини оёқости қилишдан ҳузур топган ҳоинлар сифатида баҳолайдилар.

Шариф Юсупов. "Тарих ва адаб бўстони" китобидан